
УДК 811.161.2

Н.Г. Горголюк

Інститут української мови НАН України, м. Київ

СИНТАКСИС У КОНТЕКСТІ АКАДЕМІЧНОЇ ЛІНГВОУКРАЇНІСТИКИ*

У статті схарактеризовано тематично-часові періоди становлення українського академічного синтаксису. Закцентовано на основних тенденціях у розвитку теорії синтаксису сучасної української літературної мови. Описано особливості формування фундаментальних понять синтаксису — синтаксичних одиниць (мінімальної синтаксичної одиниці (від так званого члена речення до компонента словосполучення або речення), словосполучення (від «неокресленого поняття» до синтаксичної одиниці-конструкції), речення (від традиційного визначення до витлумачення речення як багатомірної одиниці, у якій утілюються чотири структури — формально-граматична (власне-синтаксична, поверхнева), семантико-синтаксична, власне-семантична (глибинна) і власне-комунікативна). Окреслено перспективи розгортання синтаксичних досліджень у контексті становлення сучасної антропоцентричної парадигми.

Ключові слова: синтаксис, речення, словосполучення, мінімальна синтаксична одиниця, семантичний синтаксис, дериваційний синтаксис, функційний синтаксис, категорійний синтаксис.

Святкуючи 100-річчя Національної академії наук України, ми осмислюємо науковий доробок учених, які закладали підмурівки академічної лінгвоукраїністики й визначали основні напрями її розвитку.

Офіційній даті заснування Академії передувала значна підготовча робота. Згідно з положенням про *Комісію для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук* було утворено кілька підкомісій. Під час роботи *Комісії* велика група вчених підготувала й подала на обговорення письмові пропозиції щодо необхідності розвитку в Академії тих чи тих напрямів наукових досліджень і створення відповідних структурних одиниць: інститутів, кафедр, лабораторій, дослідних станцій, музеїв тощо. У пояснювальній записці Д.І. Багалія, А.Ю. Крим-

© Н.Г. ГОРГОЛЮК, 2019

ського, Г.Г. Павлуцького, Є.К. Тимченка до *Комісії для вироблення законопроектів про організацію Історично-філологічного відділу УАН*, датованій 10 серпня 1918 р., обґрунтовано необхідність створення 16 кафедр, зокрема й кафедри граматики й історії української мови, зауважено, що «студіювання української мови було доси в виключно невідповідних умовах: не тільки не було відповідних кафедр на університетах, ба навіть зацікавлення українськими сюжетами на кафедрі російської мови викликало підозріння та й могло дуже від'ємно відбитися на долі того, хто б почув у собі прихильність до такого роду праці. Таке становище річей не сприяло тому, щоб збуджувався й піддержувався інтерес до студій над українською мовою, через те її розроблення має характер уривковості, несистематичності, випадковості. Мову нашу в багатьох її сторонах ледве доторкнуло дослідом, як у сучасному становищі, так і в її історичній долі» [14: 119 — 120].

Національна академія наук України офіційно заснована 14 листопада 1918 р., а 27 листопада 1918 р. відбулося перше установче Спільне зібрання Української Академії наук. Перше засідання Історично-філологічного відділу Академії, на якому Головою Відділу обрали академіка Д.І. Багалія, відбулося 8 грудня 1918 р. Кафедру української мови (граматика) очолив С.Й. Смаль-Стоцький.

У розвиткові українського академічного синтаксису за останні сто років можна умовно виокремити кілька часових і тематичних періодів. Перший тематичний період охоплює значний відтинок часу — кінець ХІХ ст. — перша половина ХХ ст. Синтаксис вилучували як учення про функції класів слів (частин мови) у реченні, «немовби продовження морфології», аналогічно розглядали і явища, що стосувалися не пов'язаних із морфологією особливостей речення [7: 547].

У 20-х рр. ХХ ст. в умовах відсутності офіційних заборон побачили світ праці О. Курило «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920; 2-е вид. 1923; 3-тє вид. 1925), Є. Тимченка про синтаксичні функції відмінків «Льокатив в українській мові» (1925), «Номінатив і датив в українській мові» (1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (1926), «Акузатив в українській мові» (1928).

У 30 — 40-х рр. через репресії, що їх зазнали українські мовознавці, вийшло друком небагато праць. Це були статті в збірниках праць, брошури (лекції), підручники: О. Синявський «На синтаксичні теми (з приводу орудного дієслова при переємних дієприкметниках)» (1930), «Норми української літературної мови» (1931), О. Курило «Про українські безпідметові конструкції з присудковими дієприслівниками на -но, -то» (1930), О.М. Матвієнко «Інструменталь чинності при пасивних дієприкметниках», «Назозна та родова форма знахідного відмінка» (1930), «Пасивні присудки на -но, -то і -ний, -тий в українській мові» (1936), К.Т. Німчинов «Грамматика української мови. Синтаксис» (1934), Н.А. Каганович, Ю.В. Шевельов «Грамматика української мови. Синтаксис»: підручник для 6 і 7 кл. серед. шк. (1935; 3-тє вид., 1937).

Грунтовна наукова праця «Курс сучасної української літературної мови» у двох томах за ред. Л.А. Булаховського, призначена для студентів філологічних факультетів університетів та факультетів мови і літератури педагогічних інститутів УРСР, побачила світ лише 1951 р. Це був найповніший на той час опис граматичної системи української мови. Синтаксисові присвячено другий том (1. Просте речення. 2. Складне речення. 3. Пунктуація) [15].

Розділ про синтаксис простого речення «на замовлення» Л.А. Булаховського підготував Ю.В. Шевельов. Розділ опубліковано в другому томі колективної праці як безіменний через заборону на той час імені вченого. У редакційній примітці зазначено: «Опрацював за матеріалами Інституту мовознавства Академії наук УРСР Л.А. Булаховський» [15: 5]. У спогадах Ю.В. Шевельов писав, що первісний текст не зазнав жодних змін, «тільки раз два параграфи поміняно місцями» [20: 274]. Утім, учений не вважав це актом плагіату. «Я не маю сумніву, що видрукування мого тексту Булаховським, не позбавлене небезпеки для нього, було виявом його пошани й приязні до мене, які він зберіг — маю на це докази і подам їх у дальших розділах цих записок — до кінця свого життя» [Там само].

Мінімальною синтаксичною одиницею мови визначено *так званий член речення*, який «можна і доцільно вивчати тільки в словосполученнях і як елементи останніх» [15: 7]. Однак через те, що словосполучення кваліфікували як «поняття <...> надто широке і неокреслене, з одного боку, іноді абстрактне, не відповідаюче звичному членуванню мови-мислення, з другого, щоб його можна було покласти в основу вивчення синтаксичних явищ, синтаксичної структури мови» [Там само], такою одиницею послуговувало речення (або його еквіваленти).

Речення покласифіковано на односкладні / двоскладні, поширені / непоширені, прості / складні. За комунікативною метою диференційовано розповідні, питальні та окличні речення. Схарактеризовано засоби вираження головної пари — підмета і присудка. Докладно описано безособові й відносно-безособові речення.

Важливими є зауваги про безособові речення, які з погляду мовної свідомості є особливим, семантично і стилістично вмотивованим різновидом вияву двоскладного в своїй основі акту мислення. Такі міркування, а також потрактування в працях пізнішого періоду, зокрема в монографії О.С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення», односкладних речень як спеціальної формальної категорії, яка з'явилася одночасно з категорією двоскладних речень у результаті розвитку й формальної диференціації первісних граматично не оформлених речень, зацентрування на тому, що «формальне протиставлення односкладних і двоскладних речень з самого початку могло не відповідати характерові суб'єктивно-сміслового членування висловлюваних у реченнях думок, яке знаходило своє вираження в засобах інтонації і порядку слів» [17: 144], спонукають сучасних дослідників до подальшого розпрацювання

теорії речення, кваліфікації односкладних конструкцій як двокомпонентних структур із семантико-синтаксичного погляду [1; 10].

У підрозділі, присвяченому називним і неповним реченням, зацентовано на статусові називних, зокрема пошуків відповіді на запитання «чи можна до них прикладати назву речень». Із застереженнями щодо особливостей граматичного центру таких конструкцій («слід вбачати в називному відмінку імені, який становить граматичний центр називного речення, член речення, в якому в недорозвиненому стані сполучаються елементи значення підмета (вихідне поняття або уявлення) і присудка (приписувана ознака)» [15: 70 — 71]) обґрунтовано їх реченнєвий статус.

Докладно описано іменники як другорядні члени речення, а також прикметники і дієприкметники, прислівники, інфінітиви, встановлено особливості синтаксичних зв'язків числівників та займенників, синтаксичні властивості дієприслівника. У контексті аналізу числівників не залишено поза увагою і форми двоїни із заувагами, що вона «відмерла як надто дрібна граматична категорія, <...> але рештки її в тій чи іншій формі позначаються ще на синтаксичних зв'язках числівників у сучасній мові» [15: 104].

Перспективним для докладного опису сполучників сучасної української літературної мови, що сьогодні зреалізовано в монографії та граматичному словникові сполучників К.Г. Городенської, послугував висновок про систему сполучників однорідності, яка «цілком не вкладається в традиційний тричленний поділ на єднальні, розділові і протиставні сполучники», оскільки, «створюючи велике багатство відтінків в межах кожної групи, сполучники часто стають на межах цих груп, витворюючи перехідні випадки» [15: 122]. У монографії К.Г. Городенської «Сполучники української літературної мови» запропоновано точнішу формально-синтаксичну та семантико-синтаксичну диференціацію сполучників, у якій, крім сполучників сурядності та підрядності, виокремлено сполучники сурядності-підрядності та підрядності-сурядності, а замість трьох груп сурядних розмежовано шість — єднальні, протиставні, зіставні, розділові, градаційні та приєднувальні сполучники [11].

Окремі підрозділи присвячено однорідним членам речення, відокремленню другорядних членів, словам і групам слів, граматично не зв'язаним із реченням, та порядкові слів у простому реченні.

Другий розділ «Складне речення» для колективної монографії підготував О.Є. Вержбицький. У загальних зауваженнях до розділу зацентовано на особливостях синтаксису складного речення, який становить спеціальну частину граматики, що в ньому речення як одиниця мови, на відміну від першого розділу, стоїть на першому місці.

Диференційовано два типи сполучення речень — *сурядність*, або *паратаксис*, і *підрядність*, або *гіпотаксис*. До складносурядних уналежнено конструкції зі сполучниковим або безсполучниковим сурядним поєднанням речень, а також речення мішаного характеру. У межах складно-підрядного речення виокремлено означальні, додаткові, підметові, при-

судкові, речення місця, часу, способу дії, міри або ступеня, мети, причини, умовні, допустові, наслідкові, пояснювальні; складнопідрядні з кількома підрядними, безсполучникове складнопідрядне; речення з сурядністю і підрядністю.

1958 року вийшов збірник праць «Дослідження з синтаксису української мови», у якому подано статті — частини монографій науковців Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР [13]. Це були результати виконання планових тем науково-дослідної роботи Інституту. Дослідження з історичного синтаксису представлені статтею О.С. Мельничука «Історія вживання давального безприйменикового відмінка в українській мові» за текстами українських пам'яток XIV — XVIII ст. Граматичній будові української мови в художній літературі XIX ст. присвячено статтю І.Г. Матвіяса «Синтаксичні і стилістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини XIX ст.». Подано статтю В.С. Ільїна «Оформлення присудка в українських поезіях Т.Г. Шевченка», яка, на думку редколегії, становила «серйозне продовження студій Шевченкової мови в цьому напрямі» [13: 4]. Стаття «Неповні речення в сучасній українській літературній мові» — це праця колишнього аспіранта Інституту мовознавства П.С. Дудика. Стаття Л.А. Булаховського «Питання синтаксису простого речення в українській мові» постала як результат напрацювань під час підготовки до перевидання «Курсу сучасної української літературної мови». Вона містить передмову до запланованого нового видання, у якій зауважено, що «нове видання другої частини «Курсу...» — синтаксису не є звичайним виправленням видання 1951 р.», а «два основні розділи — «Просте речення» і «Складне речення» — написані заново» [13: 5], та вступні уваги («Предмет синтаксису. Основні засоби синтаксичних зв'язків»; «Слово (лексема)»; «Головна пара (підмет і присудок). Речення»; «Називні слова і словосполучення»; «Інфінітивні речення»). Упродовж 1958 — 1959 рр. Л.А. Булаховський друкує серію статей, присвячених синтаксису простого речення («Основні синтаксичні поняття в застосуванні до простого речення», «Питання синтаксису простого речення в українській мові», «Підмет і присудок в українській літературній мові», «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення в українській літературній мові» (усі — 1958), «Синтаксис (зв'язки) другорядних членів речення. Відмінкова залежність (керування)» (1959).

У 50 — 60-х рр. побачили світ наукові студії, присвячені проблемам порівняльно-історичного синтаксису слов'янських мов О.С. Мельничука «Видозміни оформлення речень непрямої модальності в історії української мови» (1958); «Генезис і історичні видозміни припідрядного вживання сполучника *i* в українській мові» (1962); «Історичний розвиток системи відносних слів в українській мові» (1962). Теоретичні питання синтаксису висвітлено в працях О.С. Мельничука «Деякі питання теорії речення в зв'язку з критикою «нового вчення про мову» (1952), «Про два синтаксичні рівні формування й опису словосполучення» (1965), «О знаковой природе предложения» (1967); І.Г. Матвіяса «Синтаксичні і сти-

лістичні властивості займенників в українській літературній мові першої половини ХІХ ст. (займенники особові, зворотний, означальні і вказівні)» (1958), «Синтаксис займенників в українській мові» (1962); С.Я. Єрмоленко «Синтаксис віршової мови (на матеріалі української радянської поезії)» (1969); А.П. Грищенко «Вираження залежності між структурними частинами складносурядних речень» (1964), «Структура складносурядних речень з єднальними сполучниками *i, ta*» (1963) та ін.; Г.М. Удовиченка «Словосполучення в сучасній українській літературній мові» (1968).

Кінець 60-х — поч. 70-х рр. ознаменований появою фундаментальної праці — п'ятитомного видання «Сучасна українська літературна мова» (заг. ред. акад. І.К. Білодіда). 1972 року вийшов третій том колективної монографії «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис» за відповідального редагування О.С. Мельничука [19]. Підґрунтям для розпрацювання концепції та написання відповідних розділів послугувала праця О.С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» [17].

У передмові зазначено, що монографія «містить всебічний опис синтаксичної структури української мови в її сучасній писемній формі» і «призначена для широкого кола носіїв і знавців української мови — викладачів вищих і середніх шкіл, діячів науки і культури, студентів і представників інших верств української громадськості» [19: 3]. З огляду на це, авторський колектив прагнув зробити виклад матеріалу максимально доступним, через що «було визнано недоцільним застосовувати в праці нові спеціальні методи і прийоми аналізу», автори «змушені були відмовитись від бібліографічних посилань та довідок про історію розробки відповідних питань» [Там само]. До складу авторського колективу ввійшли: І.Р. Вихованець («Головні члени речення»), А.П. Грищенко («Часова віднесеність речення», «Додаток», «Обставина», «Складнопідрядні речення з підрядним підметовим», а також складнопідрядні речення з підрядними присудковим, додатковим, означальним, місця і часу та «Складносурядні речення»), П.С. Дудик («Односкладні речення», «Неповні речення», «Еквіваленти речень»), Л.О. Кадомцева («Синтаксична модальність речення», «Синтаксично ізольовані частини речення», «Обставинні складнопідрядні речення», крім складнопідрядних з підрядними місця і часу, а також «Складні речення безсполучникові») та О.С. Мельничук («Теоретичні питання синтаксису», «Словосполучення», «Означення», «Синтагматичне членування речень»).

У першому розділі «Загальні питання синтаксису» вказано на обов'язковість дотримання методологічних вимог — послідовного відмежування синтаксичних явищ від несинтаксичних і постійного усвідомлення нерозривного зв'язку синтаксичної сторони мови з іншими її сторонами, що «може забезпечити належну ефективність наукового аналізу мови», а також урахування зовнішнього, формального виявлення, синтаксичних явищ та їх семантичних функцій для «найглибшого розуміння суті синтаксичних явищ» [19: 7]. О.С. Мельничук наголосив на необхідності

диференціювати два плани в семантиці синтаксичних явищ: з одного боку, загальної, власне синтаксичної семантики, властивої відповідним синтаксичним явищам безвідносно до тієї конкретної семантики різних слів і словосполучень, з якою вона поєднується і взаємодіє в процесах мовлення (абстрактна природа цієї власне синтаксичної семантики повинна займати основне місце серед об'єктів синтаксичного аналізу мови); з другого боку, семантичні функції синтаксичних одиниць проявляються в здатності відповідних синтаксичних засобів до вираження певних категорій конкретних смислових відношень між компонентами висловлення, установлюваних на основі лексичної семантики пов'язуваних у контексті компонентів.

Чітко окреслено об'єкти синтаксичного дослідження — особливості формальної (граматичної, тобто власне синтаксичної) структури речення, формальні (граматичні) способи творення речень із слів і словосполучень, а також граматична (синтаксична) специфіка слів і словосполучень, використовуваних у ролі компонентів речень.

Синтаксис визначено як учення про внутрішню і зовнішню граматичну структуру речення. Відповідно до розрізнення зовнішньосинтаксичної і внутрішньосинтаксичної сфер структури речення загальний синтаксичний аналіз речення здійснено за кожною з цих сфер.

Важливо, що окремий розділ (на відміну від попередньої праці!) присвячено словосполученню. Закцентовано на тому, що «сама сфера словосполучень певної мови має важливе значення для загальної характеристики її граматичної структури» [19: 38]. Структуру словосполучення потрактовано як один із компонентів внутрішньої граматичної структури речення, а словосполучення — як синтаксичну конструкцію, утворену з двох чи кількох повнозначних (і займенникових) слів, послідовно пов'язаних між собою засобами синтаксичного зв'язку. Тож словосполученнями визнано всі синтаксичні конструкції зразка *гарна погода; його місце; Петрові батько й мати; його постійне місце в другому ряду; читати книжку; з інтересом і задоволенням читати недавно опубліковану книжку молодого автора; повільно ходити; дуже повільно ходити по тінистих алеях старого парку; Петро поїхав; Петро і Микола; Петро і Микола вчора поїхали відпочивати; як Петро, так і Микола; Петро або Микола; не Петро, а Микола; Петро, Микола і інші; ні Петро, ні Микола; ні те ні се; туди й сюди; або туди або сюди; стомлений, аж спохмурнілий; спохмурнілий, бо стомлений* і т. д. [19: 51]. Установлено критерії розмежування слова і словосполучення, речення і словосполучення (предикативне словосполучення «істотно відрізняється від речення тим, що в ньому зовсім не знаходять прояву внутрішньо-синтаксичні відношення суб'єктивно-смислового характеру <...> і зовнішньо-синтаксичні значення модальності (розповідність, питальність і т. д.), а показники зовнішньо-синтаксичного значення часу <...> залишаються в складі словосполучення лише тому, що особові (чи родові) форми дієслова, які входять до предикативного словосполучення, узгоджуючись із іменною формою, вжитою в назив-

ному відмінку, морфологічно не можуть бути позбавлені якого-небудь часового форманта, хоча для словосполучення цей формант зовсім не істотний» [19: 52 – 53]).

Залежно від типів синтаксичного зв'язку, яким пов'язані члени простого чи основні члени складного словосполучення, виокремлено *підрядні і сурядні словосполучення*, а також змішані типи *підрядно-сурядний*, коли провідним є підрядний зв'язок, але в складі словосполучення є й однорідні члени (*високий і крутий берег річки, провести червень і липень*), та *сурядно-підрядний*, коли провідним є сурядний зв'язок, але пов'язувані цим зв'язком однорідні члени словосполучення мають ще й залежні члени.

Підрядні словосполучення схарактеризовано за «морфологічною природою ведучих слів»; способами підрядного зв'язку (узгодження, керування, прилягання і підрядносполучникове підпорядкування); загально-синтаксичною семантикою (більш ніж 36 синтаксично-семантичних різновидів об'єднано в три загальні синтаксично-семантичні типи — атрибутивні (з підтипом предикативних), об'єктні й адвербіальні; описано синтаксичні функції відмінків і прийменників. Сурядні словосполучення — за типом сурядного зв'язку (єднальні, розділові і зіставно-протиставні) і сурядні безсполучникові.

До зовнішньосинтаксичної структури речення уналежнено синтаксичну модальність і часову віднесеність із заувагами, що поза цими двома синтаксичними категоріями, які знаходять прояв у відповідних граматичних показниках, не може функціонувати жодне речення української мови. Третя категорія — значення особи переходить до зовнішньосинтаксичної сфери структури речення лише в односкладних з дієслівним головним членом.

Визначення загальної синтаксичної структури слов'янського речення як складної єдності зовнішньосинтаксичних та внутрішньосинтаксичних відношень послугувало підґрунтям для подальшого розпрацювання базових синтаксичних категорій предикативності й модальності, зокрема встановлення критеріїв їхнього розмежування і співвідношення (В.М. Брицин [2]). Адже традиційно модальність вважають складником предикативності: «предикативність — комплексна синтаксична категорія, яка виражає відношення повідомлюваного до дійсності і формує речення як комунікативну одиницю. Комплексність предикативності полягає у тому, що це єдність двох синтаксичних категорій: категорії часу, актуалізаційної за своєю природою, і категорії модальності, що вказує на інтерпретоване мовцем відношення змісту речення до дійсності» [5: 482]. О.С. Мельничук вказував на невдале використання терміна *предикативність* для позначення синтаксичного відношення речення до позначуваного ним моменту дійсності мотивуючи тим, що вживання цього терміна зумовлює «неприпустиме змішування відношення відомого також під назвою «співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю» зі смисловим відношенням між суб'єктом і предикатом думки і формальним

відношенням між підметом і присудком речення» [16: 48]. Модальні відношення вчений кваліфікує як вияв специфічних особливостей знакової функції речення, зокрема «позначення наявних у кожній самодостатній при певній ситуації думці смислових відтінків, які означають конкретний характер відношення даного акту свідомості як основного змісту речення до дійсного об'єктивного стану відображуваних чи зображуваних ним явищ» [16: 48 – 49].

Аналіз внутрішньосинтаксичної сфери структури речення передбачав висвітлення двох основних аспектів — об'єктивно-смислових та суб'єктивно-смислових відношень між компонентами змісту речення. Аналіз об'єктивно-смислових відношень, засобами оформлення яких в українській мові слугують морфематичні засоби (форми словозміни і службові слова), у суто граматичному плані зводиться до розрізнення структурних типів речень та їх формально-синтаксичних компонентів — членів простого речення або частин складного речення. Суб'єктивно-смислові відношення, оформлені в основному інтонаційно-позиційними засобами, проявляються у вигляді синтагматичного членування речень.

Розпрацювання синтагматичного членування речень як безпосереднього виразника суб'єктивно-смислових відношень, окреслення перспектив дослідження синтагматичного членування як одного з найважливіших критеріїв розрізнення індивідуальних стилів у художній літературі й функціональних стилів у літературній мові — важливий складник монографії.

У контексті становлення прагматичної наукової парадигми, яка почала формуватися від 60 — 70-х р. минулого сторіччя, у розвитку синтаксису сучасної української мови до 90-х р. увиразнилося кілька тенденцій: розвиток семантичного синтаксису; перехід від мови до мовлення (комунікативний синтаксис), вихід за межі речення в дискурс, текст (надфразні єдності, абзаци, тексти); перехід від статичного синтаксису до динамічного (дослідження процесів функціонування і перетворення одиниць синтаксису); становлення функційного синтаксису.

У лінгвоукраїністиці першою спробою дослідити синтаксичну семантику речення стала колективна монографія «Семантико-синтаксична структура речення» І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської та В.М. Русанівського за відповідального редагування І.Р. Вихованця [8], у якій речення постало як багатомірна одиниця, що в ній утілюються чотири структури — формально-граматична (власне-синтаксична, поверхнева), семантико-синтаксична, власне-семантична (глибинна) і власне-комунікативна (мовленнева, що пов'язана з функціонуванням речення в тексті, тобто з його актуальним членуванням). У монографії охоплено три аспекти — власне-семантичний, семантико-синтаксичний та формально-граматичний. І.Р. Вихованець (автор розділів «Формально-граматична структура речення», «Семантична структура елементарного речення», «Семантична структура складного речення») обґрунтував поняття елементарного речення, що вможливило опис механізму творення комунікативних одиниць,

способів їх групування в семантичній одиниці складнішої організації. Важливими є зауваги щодо визначення елементарного речення базою для утворення словосполучень і синтаксичних зворотів, які є трансформами елементарного речення. І в подальших дослідженнях І.Р. Вихованець кваліфікує словосполучення як синтаксичну одиницю-конструкцію дериґаційного типу, яка функціонує лише в простому ускладненому реченні. Визначення словосполучення з опорою на ускладнений різновид простого речення вчений вмотивував відсутністю словосполучень у реченнях — елементарних семантико-синтаксичних структурах, тобто реченнях, що складаються з одного предиката (у позиції присудка у двоскладному реченні або в позиції співвідносного з присудком головного члена односкладних речень) і зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових членів речення [3: 187].

Предикатний знак покваліфіковано як семантичний центр елементарного речення, визначено семантичні типи предикатів («найбільш узагальнені») — предикати дії і стану, а також тринадцять семантичних типів непередикатних знаків, у назвах яких насамперед звучить сема-домінанта — семантична функція іменника-аргумента. Описуючи предикатно-аргументні відношення і семантичну структуру елементарного речення, І.Р. Вихованець виокремив типи елементарних речень із предикатами дії (16) і предикатами стану (11). Аналізуючи семантичну структуру складного речення, дослідник установив кореляцію семантично складного і формально-граматично складного речення, визначив типи семантичних відношень між елементарними в межах складного речення. Наголошено, що семантичні відношення між елементарними реченнями мають різний характер у власне-семантичному і семантико-синтаксичному ярусах складного речення. Зокрема, власне-семантичний ярус відображає повну семантичну природу обох поєднаних предикатом предикатів елементарних речень, у семантико-синтаксичному ярусі семантична функція одного з елементарних речень комунікативно «притягується» і натомість комунікативно акцентується семантична функція іншого елементарного речення. Для сполучників, прийменників та зв'язкових дієслів, що слугують єднальними компонентами, визначено «строгу синтаксичну спеціалізацію»: сполучники — аналітичні синтаксичні морфеми першого рангу, прийменники — аналітичні синтаксичні морфеми другого рангу, дієслова — зв'язкові засоби третього рангу. Процеси трансформації (згортання) елементарних речень або їх окремих компонентів і відповідно перетворення на просте з формально-граматичного, але складне з семантичного погляду речення описано на прикладі темпоральних семантичних відношень елементарних речень.

В.М. Русанівський у розділі «Співвідношення семантичної і формально-граматичної структури речення» описав формально-граматичні й семантичні варіації семантичного інваріанта; кореляцію чотирьох ярусів структури речення, їх стосунок до змісту і форми речення; ядерні речення як конструкції на перетині семантичних і формальних характеристик;

атрибутивні відношення як формально-синтаксичні відношення та семантичні кореляти (явища трансформації (згортання) компонентів речення або елементарних речень); власне-семантичну, семантико-синтаксичну і власне-синтаксичну інтерпретацію складного речення.

У розділі «Явища синтаксичної деривації» К.Г. Городенська подала теоретичні засади синтаксичної деривації із визначенням її типів, що послугувало підґрунтям для подальшого дослідження. Зокрема, у монографії «Деривація синтаксичних одиниць», що вийшла друком 1991 р. [9], дослідниця обґрунтувала теоретичні засади нової галузі синтаксичної науки — дериваційного синтаксису, яка тоді перебувала в стадії формування. Центральним поняттям дериваційного синтаксису визначено синтаксичну похідність — семантичний і формальний (структурний) зв'язок базової одиниці, роль якої виконує насамперед речення, рідше — словосполучення, і одиниць того самого або нижчого рангу. Докладно проаналізовано відношення похідності між синтаксичними одиницями одного рангу — реченнями або словосполученнями та синтаксичними одиницями різних рангів — реченнями і словосполученнями, реченнями і синтаксемами. Такий підхід був новаторським, оскільки вже відома інтерпретація семантичної та формальної похідності обмежувала синтаксичну деривацію лише деривацією речень, а синтаксема як мінімальна синтаксична одиниця і словосполучення, що є одиницею нижчого рангу, залишалися поза дериваційними процесами. Схарактеризовано відношення похідності між складнопідрядними і простими ускладненими реченнями, визначено дериваційні параметри складносурядних речень, встановлено відношення похідності між формально-граматичними типами складних речень, між двоскладними чи тільки односкладними реченнями або перетворення двоскладних на односкладні; проаналізовано дериваційний потенціал словосполучень; описано процеси згортання речень у власне- та невласне-словосполучення, вторинні предикатні синтаксеми як конденсати згорнутих речень і семантико-синтаксичних відношень між елементарними реченнями; уперше встановлено особливості дериваційної парадигми синтаксичних одиниць.

За останні майже троє десятиріч в українському мовознавстві сформувався й став панівним функційно-категорійний напрям. Перша в українському мовознавстві праця з функційної граматики — монографія І.Р. Вихованця «Нариси з функціонального синтаксису української мови» [4], у якій обґрунтовано необхідність «роздільного» підходу до проблем функційної граматики — і синтаксичного, і морфологічного, розв'язано проблему ієрархії функційного синтаксису і функційної морфології (синтаксису надано вершинного статусу). Основними завданнями функційного синтаксичного аналізу визначено: розмежування різновидів функцій синтаксичних одиниць, їх семантичного або формально-граматичного спрямування, а також виділення елементарних синтаксичних одиниць (зокрема, речення в семантико-синтаксичному і формально-синтаксичному планах) і дослідження закономірностей їх ускладнення [4: 4].

У пропонованому варіанті теорія функційного синтаксису в основному орієнтована на вияв мовних ознак синтаксичних об'єктів, що є найбільш показовим для семантичного і формального його різновидів. Ідеться більшою мірою про функційний потенціал синтаксичних одиниць, ніж про мовленнєву реалізацію їхніх функцій [16: 194 – 195].

Центральним поняттям функційного синтаксису визначено поняття функції, типи синтаксичних функцій. Типи функційних синтаксичних одиниць класифіковано на основі формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних функцій, які пов'язані з синтаксичними зв'язками і семантико-синтаксичними відношеннями. Виокремлено мінімальні синтаксичні одиниці, які функціонують як компоненти речення або словосполучення, і синтаксичні одиниці-конструкції, у межах яких визначають мінімальні синтаксичні одиниці. Реченню надано статусу найвищої одиниці в мовній системі, а найпериферійнішою — словосполученню. Словосполучення потрактовано як вторинну синтаксичну одиницю, яка функціонує в ускладненому реченні, що вможливорює зарахування до цієї одиниці і підрядних, і сурядних її різновидів.

Окремі розділи монографії присвячено системі мінімальних формально-синтаксичних одиниць (головні члени речення, другорядні (прислівні, детермінантні, опосередковані), дуплексиви); предикатним синтаксемам елементарного речення (предикати дії, процесу, стану, якості, локативні, кількості); субстанційним синтаксемам елементарного речення, які описано на засадах теорії валентності (суб'єктні, об'єктна, адресатна, інструментальна, локативна синтаксеми); вторинним предикатним синтаксемам (темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні, відповідності/невідповідності), семантичним процесам ускладнення синтаксем.

І.Р. Вихованець закцентує на значущості дериваційних процесів у функційному синтаксисі, що відбивають перетворення синтаксичних одиниць відповідно до комунікативних потреб мовця.

З'ясування специфіки семантично елементарного та семантично неелементарного, формально елементарного та формально неелементарного простого та складного речення, визначення ієрархії синтаксичних одиниць уможливило виявлення особливостей реалізації формальної, семантико-синтаксичної та комунікативної парадигм речення з окресленням у їхніх межах місця варіацій, модифікацій і трансформацій.

Від середини 90-х рр. функційна граматики української мови трансформувалася в категорійну граматику, теоретичні засади якої на III Міжнародному конгресі україністів (Харків, 1996) обґрунтував І.Р. Вихованець [6]. Об'єктом категорійної граматики постали граматичні одиниці й притаманні їм категорії з докладним опрацюванням правил їх функціонування. Виокремлено три граматичних підсистеми сучасної української мови — синтаксис, морфологію, словотвір, які тісно взаємодіють, мають чітку ієрархію (категорії морфології та словотвору підпорядковані категоріям синтаксису, найвищий граматичний статус якого обґрунтовано

ширшим діапазоном його одиниць і категорій, а також підпорядкуванням синтаксису двом основним функціям мови — комунікативній і когнітивній) [6: 178]. Формулюючи першорядне завдання синтаксису як науки, яке полягає у виділенні й описі мовних зразків синтаксичних одиниць у їх системних взаємозв'язках, учений наголошує на тому, що «високий рівень абстрагування мовної сфери не ігнорує показників сфери мовлення, а навпаки, уможливорює глибоке пояснення всіх мовленнєвих модифікацій синтаксичних одиниць» [6: 179].

Одним із центральних понять категорійного синтаксису визначено поняття функції, відповідно виокремлено три типи функцій синтаксичних одиниць: комунікативні, семантико-синтаксичні й формально-синтаксичні. Відповідно до концепції повний категорійний синтаксис української мови охоплює три аспекти: комунікативний, семантичний і формальний. Комунікативні категорії орієнтовані на вияв мети комунікативного акту (напр., категорія настанови). Семантико-синтаксичні категорії розподілено на категорії об'єктивного семантико-синтаксичного змісту (категорії субстанційності і предикатності, яким надано статусу надкатегорій) та суб'єктивного семантико-синтаксичного спрямування, які увиразнюють позицію мовця щодо повідомлюваного в реченні, передають його ставлення до відображуваного в реченні фрагмента дійсності (категорії предикативності (у семантико-синтаксичному розумінні) і ствердження / заперечення). До формально-синтаксичних категорій уналежено предикативність (у формальному розумінні), сурядність, підрядність [6: 179 – 180].

В українському мовознавстві функційно-категорійному аналізу синтаксичних одиниць граматичної системи присвячено праці учнів і послідовників І.Р. Вихованця — А.Ю. Габай «Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові» (2010), Н.М. Костусяк «Структура міжрівневих категорій сучасної української мови» (2012), Т.Є. Масицької «Типологія семантико-синтаксичних реченнєвих залежностей» (2016), О.Г. Межова «Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць» (2012), І.А. Мельник «Трансформаційна граматики українського дієслова» (2015), М.В. Мірченка «Структура синтаксичних категорій» (2001), В.М. Ожогана «Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови» (1998), М.С. Скаба «Граматики апеляції в українській мові» (2002), Р.О. Христіанінової «Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові» (2012) та ін. Тож на часі створення академічного синтаксису сучасної української літературної мови, теоретичні засади якого обґрунтував ще 1996 р. на Міжнародному конгресі україністів І.Р. Вихованець.

У контексті становлення сучасної когнітивно-дискурсивної парадигми, або антропоцентричної суперпарадигми, яка скеровує дослідників на осмислення предмета лінгвістики з позицій антропоцентризму, актуальними й знаковими вважаємо знаковими праці О.С. Мельничука, зокрема статті «Розвиток мови як реальної системи» [16] і «Мова як суспільне

явище і як предмет сучасного мовознавства» [18], де докладно схарактеризовано проблему онтології мови і питання визначення предмета лінгвістики. «Наукове висвітлення природи і суті мови як суспільного явища має вирішальне значення для вдосконалення мовної діяльності і тим самим для дальшого посилення ролі мови в усіх сферах суспільного життя. Особливо важливим для підвищення ефективності мовознавства є узгодження розуміння мови як процесу і факту участі в її виявах різних ustalених структурних компонентів, а також досягнення урівноваженого співвідношення внутрішньолінгвістичної проблематики, насамперед вивчення системи структурних компонентів мови, і зовнішньолінгвістичної проблематики, яка стосується різних сфер мовної діяльності» [18: 14].

Концепція мовної онтології О.С. Мельничука накреслила перспективи розпрацювання проблеми природи мови в сучасній когнітивній лінгвістиці (зокрема, у царині синтаксису див. праці В.М. Брицина). Лінгвопрагматика, когнітивна лінгвістика, дискурсологія — це наукові напрями, що скеровані на конкретне висвітлення мови як реального процесу мовної діяльності. Вони постали впродовж кількох останніх десятиріч унаслідок застосування до мови підходів і методик інших наук (насамперед філософії та психології).

Слушними є зауваги сучасників щодо цінності численних праць О.С. Мельничука, водночас відсутності узагальнювального дослідження теоретико-методологічних поглядів ученого, і очікування оцінки отриманих ним результатів у перспективі розвитку української й світової лінгвістики, яка досі залишається справою майбутнього [21: 139]. І сьогодні актуальними є міркування О.С. Мельничука щодо перспектив розвитку сучасного мовознавства: «Створення абстрактних систем структурних компонентів різних мов, зокрема описів їх фонетичної структури, граматик і словників, є вирішальною передумовою успішного розвитку мовознавства в цілому. Але створення цих систем не є кінцевим етапом дослідження мови як діяльності. Головним у такому дослідженні має бути висвітлення ролі різних структурних компонентів мови у формуванні висловлень і ширших за обсягом мовних виявів відповідно до комунікативних завдань у різних типах ситуацій мовлення» [18: 16].

Отже, граматичний статус синтаксису впродовж сторічної історії розвитку докорінно змінився — від статусу «продовження морфології» (перша половина ХХ ст.) до «вершинного» статусу в ієрархії граматичних підсистем сучасної української літературної мови (від 90-х рр. ХХ ст.). У такому контексті відбувалося і формування фундаментальних понять синтаксису — синтаксичних одиниць (мінімальної синтаксичної одиниці (від *так званого* члена речення до компонента словосполучення або речення), словосполучення (від «неокресленого поняття» до синтаксичної одиниці-конструкції), речення (від традиційного визначення до витлумачення речення як багатомірної одиниці, у якій утілюються чотири структури — формально-граматична (власне-синтаксична, поверхнева), семантико-синтаксична, власне-семантична (глибинна) і власне-комунікативна).

З-поміж актуальних завдань, що постають сьогодні перед дослідниками, перспективним вважаємо розпрацювання теорії синтаксису в контексті сучасної антропоцентричної суперпарадигми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брицин В.М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження. *Мовознавство*. 2001. №3. С. 81 — 87.
2. Брицин В.М. Модальність і предикативність: лінії розмежування і протиставлення. *Мовознавство*. 2015. № 2. С. 77 — 85.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник. Київ, 1993.
4. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ, 1992.
5. Вихованець І.Р. Предикативність. *Українська мова. Енциклопедія*. 2004. С. 482 — 483.
6. Вихованець І.Р. Принципи категорійної граматики української мови. *III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26 — 29 серпня 1996 р.)*. Харків, 1996. С. 177 — 181.
7. Вихованець І.Р. Синтаксис. *Українська мова. Енциклопедія*. 2004. С. 546 — 548.
8. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ, 1983.
9. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. Київ, 1991.
10. Городенська К.Г. Проблема двоскладності — односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису. *Мовознавство: Доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. україністів*. Київ, 2002. С. 51 — 55.
11. Городенська К.Г. Сполучники української літературної мови. Київ, 2010.
12. Городенська Катерина. Граматичний словник української мови: Сполучники. Київ — Херсон, 2007.
13. Дослідження з синтаксису української мови. Київ, 1958.
14. Історія Академії наук України, 1918 — 1923: док. і матеріали. Київ, 1993.
15. Курс сучасної української літературної мови. Т. 2. Синтаксис. Київ, 1951.
16. Мельничук О.С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 22 — 34.
17. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ, 1966.
18. Мельничук О.С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2/3. С. 3 — 19.
19. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. Київ, 1972.
20. Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я — мене — мені... (і довкруги). Спогади. 1. В Україні. Харків — Нью-Йорк, 2017.
21. Яворська Г.М. Онтологія мови в працях О.С. Мельничука та сучасна лінгвістика: деякі теоретичні наслідки. *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство (Збірник наукових праць до 90-річчя з дня народження)*. Київ, 2012. С. 138 — 148.

REFERENCES

1. Britsyn, V.M. (2001). One-member sentence in the Ukrainian language: methodology of study. *Linguistics*, 3, 81 — 87 (in Ukr.).
2. Britsyn, V.M. (2015). Modality and predicativity: boundary and opposition. *Linguistics*, 2, 77 — 85 (in Ukr.).
3. Vykhovanets, I.R. (1993). Ukrainian grammar. Syntax: textbook. Kyiv (in Ukr.).
4. Vykhovanets, I.R. (1992). Essays on functional syntax of the Ukrainian language. Kyiv (in Ukr.).
5. Vykhovanets, I.R. (2004). Predicativity. *Ukrainian Language. Encyclopedia*. P. 482 — 483 (in Ukr.).
6. Vykhovanets, I.R. (1996). Ukrainian categorial grammar principles. *Third International Congress of Ukrainianists. Linguistics* (Kharkiv, August 26 — 29, 1996). P. 177 — 181 (in Ukr.).
7. Vykhovanets, I.R. (2004). Syntax. *Ukrainian Language. Encyclopedia*. P. 546 — 548 (in Ukr.).
8. Vykhovanets, I.R., Horodenska, K.H., Rusanivskiy, V.M. (1983). Semantic-syntactic structure of sentence. Kyiv (in Ukr.).
9. Horodenska, K.H. (1991). Derivation of syntactic units. Kyiv (in Ukr.).

10. Horodenska, K.H. (2002). One-, two-member sentences in the historical and derivation syntax background. *Linguistics: add. and rep. Forth International Congress of Ukrainianists*. P. 51 — 55. Kyiv (in Ukr.).
11. Horodenska, K.H. (2010). Conjunctions of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
12. Horodenska, K. (2007). Ukrainian grammar dictionary: conjunctions. Kyiv — Kherson (in Ukr.).
13. Researches on syntax of the Ukrainian language (1958). Kyiv (in Ukr.).
14. History of the Academy of Science of Ukraine, 1918 — 1923: documents and materials (1993). Kyiv (in Ukr.).
15. Modern Ukrainian literary language course. Vol. 2. Syntax (1951). Kyiv (in Ukr.).
16. Melnychuk, O.S. (1981). Language as real system development. *Linguistics*, 2, 22 — 34 (in Ukr.).
17. Melnychuk, O.S. (1966). Structure of Slavic sentence development. Kyiv (in Ukr.).
18. Melnychuk, O.S. (1997). Language as a social phenomenon and as object of modern linguistics. *Linguistics*, 2/3, 3 — 19 (in Ukr.).
19. Modern Ukrainian literary language: Syntax (1972). Kyiv (in Ukr.).
20. Shevelov, Yu. (Yurii Sherekh). (2017). I — me — to me... (around). Memoirs. 1. In Ukraine. Kharkiv — New York (in Ukr.).
21. Yavorska, H.M. (2012). Ontology of language in the O.S. Melnychuk's writings and modern linguistics: some theoretical consequences. *Academician Oleksandr Savych Melnychuk and modern linguistics. Collection of scientific papers on the 90th anniversary of his birth*. P. 138 — 148. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 15.01.2019

N.H. Horholiuk

Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

SYNTAX IN THE CONTEXT OF ACADEMIC UKRAINIAN LINGUISTIC STUDIES

The article deals with the thematic-and-time periods of the Ukrainian academic syntax development. It is focused on the main tendencies in the Syntax theory development in the present Ukrainian literary language. The current research also outlines the formation peculiarities of the fundamental Syntax concepts — syntactic units (the minimal syntactic unit (from the so-called sentence member to the phrase or sentence component), phrase (from the “undefined concept” to the syntactic unit-construction), sentence (from the traditional definition to the sentence interpretation as a multidimensional unit in which the four structures are embodied: formal-and-grammatical (syntactic, superficial), semantic-and-syntactic, semantic (deep) and communicative.) The prospects of the syntactic research development in the context of the modern anthropocentric paradigm are outlined.

Keywords: *Syntax, sentence, phrase, minimal syntactic unit, Semantic Syntax, Derivative Syntax, Functional Syntax, Categorical Syntax.*